

RAPORT O STANIE ARCHITEKTURY DREWNIANEJ W POLSCE ANKIETA BADAWCZA PRZYKŁADU REFERENCYJNEGO

NAZWA PRZYKŁADU REFERENCYJNEGO

KOŚCIOŁY WIĘNCOWE PÓŁNOCNEJ CZĘŚCI WOJEWÓDZTWA OPOLSKIEGO (POWIAT KLUCZBORSKI)

UZASADNIENIE WYBORU PRZYKŁADU REFERENCYJNEGO

Obszar województwa opolskiego charakteryzuje się małym nasyceniem architekturą drewnianą, co jest związane z wypieraniem jej na tym terenie przez obiekty murowane już od poł. XVIII w. Proces ten nabrał niezwykle tempa w dobie industrializacji, przemian społecznych i demograficznych XIX w. Problem zaniku architektury drewnianej dostrzegł już pierwszy konserwator prowincji śląskiej Hans Lutsch, który zainicjował m.in. działania na rzecz ochrony drewnianych kościołów Górnego Śląska. Proces rozbiórek zabudowy drewnianej, w wyniku różnych działań urzędu konserwatorskiego i wzrostu świadomości społecznej, udało się spowolnić na przełomie XIX i XX w. Z grupy ok. 200 kościołów drewnianych odnotowanych w granicach Górnego Śląska w 1870 r. do początku lat 90. XX w. dotrwały 122 obiekty, z czego 67 w granicach administracyjnych województwa opolskiego (dziś jest ich 65). Są to głównie kościoły z XVI, XVII i XVIII w., niemniej najstarszy obiekt datowany jest na koniec I ćw. XIV w. Drewniane świątynie Górnego Śląska są wyróżnikiem regionu i charakterystycznym elementem wiejskiego krajobrazu, szczególnie północno-wschodniej części województwa opolskiego. Oprócz drewnianych kościołów Małopolski obiekty te stanowią obecnie jedną z największych grup drewnianej architektury sakralnej w Europie.

FORMA OCHRONY

Wszystkie kościoły spośród 22 obiektów będących przedmiotem analizy wpisane są lub były do rejestru zabytków.

OKRES REFERENCYJNY, DO KTÓREGO ODNOSI SIĘ BADANIE

DATA LUB PRZEDZIAŁ CZASOWY OKRESU REFERENCYJNEGO

1996–2005

UZASADNIENIE WYBORU OKRESU REFERENCYJNEGO

Jedynym spójnym rodzajem dokumentacji, obejmującym większość obiektów będących przedmiotem ankiety, jest zasób kart ewidencyjnych zabytków architektury i budownictwa. Dodatkowo wartość tego zasobu podnosi ich opracowanie wg jednolitego formularza w stosunkowo krótkim czasie: większość spośród 21 dostępnych kart (nie sporządzono karty dla kościoła w Chocianowicach) wykonano w latach 1996–2001 (18 sztuk), a pozostałe (3) opracowano w latach 2004–2005. Karty zawierają podstawowe dane w postaci fotografii i opisu obiektów – informacje te zestawiono następnie z danymi zebranymi podczas prac terenowych nad niniejszą ankietą.

Pod uwagę brane były również tzw. karty zielone i fiszki adresowe obiektów, lecz zawarty tam zasób informacji jest znacznie uboższy w stosunku do danych zawartych w kartach białych (dotyczy szczególnie dokumentacji fotograficznej).

CHARAKTERYSTYKA ZASOBU

LICZBA OBIEKTÓW PODDANYCH ANALIZIE

22 obiekty (oprócz 21 kościołów wieńcowych analizą objęto również jedyną na terenie powiatu świątynię w konstrukcji szkieletowej)

CZAS/OKRES POWSTANIA

Od pocz. XVI w. do 1788 r. (daty skrajne: pocz. XVI w. – Bąków, 1529 r. – Miechowa oraz 1788 r. – Rożnów).

FUNKCJA

Obiekty sakralne użytkowane zgodnie z ich przeznaczeniem. Spośród 21 zachowanych kościołów 18 to kościoły rzymskokatolickie, a 2 to świątynie ewangelicko-augsburskie. Kościół w Ligocie Górnej wykorzystywany jest przez obie konfesje. 6 obiektów pełni rolę kościołów parafialnych, 15 obiektów ma charakter filialny. Spośród kościołów filialnych świątynie w Chocianowicach i Lasowicach są użytkowane wyłącznie okazjonalnie – z uwagi na fakt postawienia w ich pobliżu większych obiektów murowanych.

CHARAKTERYSTYKA STANU ZACHOWANIA ZASOBU

OGÓLNA OCENA STANU ZACHOWANIA ZASOBU

Dobry

ROZSZERZONA OCENA STANU ZACHOWANIA ZASOBU

W trakcie prac terenowych skupiono się na oględzinach kościołów z zewnątrz. Na tej podstawie sporządzono tabelaryczne zestawienia obrazujące, na ogół wizualny, stan zachowania dachów, ścian, stolarki okiennej i drzwiowej, a także otoczenia zabytków.

Dachy. W przypadku wszystkich obiektów nie występują w połączeniach ugięcia ani falowania, które mogłyby świadczyć o problemach z konstrukcją więźby. Kościoły są pokryte gontem, układanym podwójnie, zazwyczaj poczer-nionym impregnatem. W kilku przypadkach gont wymieniano w ciągu ostatnich kilku lat. Tylko jeden obiekt

cechował się wysokim stopniem zużycia całości pokrycia dachowego. W dwóch kolejnych przypadkach wymagana jest wymiana gontu poszczególnych połaci; w kilku obiektach konieczne są uzupełnienia, oczyszczenie i/lub impregnacja. Zazwyczaj jednak gont jest dobrze zachowany. Większe uszkodzenia (spękania, rozwarstwienia, wypaczenia) zaobserwowano na połaciach krytych gontem ciętym, który założono przynajmniej na 8 obiektach. Wszystkie kościoły wyposażone są w instalację odgromową; w żadnym nie zamontowano systemów zraszających FOG. W 11 przypadkach wody opadowe odprowadzane są z połaci dachów poprzez okapy, a w obrębie 10 obiektów – z użyciem systemów orynnowania.

Ściany. W większości przypadków obiekty wzniesiono na podmurówce z kamienia i/lub cegły, z punktowym użyciem gładzi. Podwaliny jednego kościoła zostały ułożone wyłącznie na gładzi. W trzech przypadkach możemy mówić o partiach cokołowych murowanych z ciosów granitowych lub cegły ceramicznej i otynkowanych. Podmurówki są zazwyczaj wtórnie otynkowane zaprawami cementowo-wapiennymi, które w przypadku kilku obiektów założono również w dolnych partiach zrębu. Żaden obiekt nie cechował się deformacjami ścian, które mogłyby świadczyć o problemach ze statyką. 9 obiektów spośród 21 nie zostało oszalowanych – częściowo lub całkowicie – w związku z tym można było dokonać oględzin zrębu. W 4 przypadkach wykazały one, że zrąb jest silnie porażony przez aktywne owady techniczne szkodniki drewna; występuje próchnica; podwaliny, bierwiona i stojaki są zawilgocone w dolnych partiach, a drewno pod wierzchnią warstwą spojonej impregnatem znajduje się w fazie brunatnego rozkładu. Ściany pozostałych kościołów są szalowane deskami z olistwowaniem ich styków. Szalunki zewnętrzne posiadają również wszystkie wieże kościelne pełniące funkcję dzwonnicy. Ogranicza to znacznie ogląd konstrukcji, niemniej pod ubytkami w szalowaniu 3 obiektów również stwierdzono aktywne działanie owadów niszczących drewno oraz zwiększone zawilgocenie dolnych partii, a nawet brunatny rozkład drewna. W wielu przypadkach, gdy podmurówka i dolne partie zrębu czy szalowania są w jakimś stopniu zawilgocone, w obrębie tych elementów rozwijają się glony lub porosty. W szczególności dotyczy to kościołów, gdzie teren wokół budynku jest utwardzony, a podmurówka otynkowana szczelnymi zaprawami cementowymi.

Otoczenie. Analizując otoczenie, zwrócono uwagę przede wszystkim na kwestie roślinności wysokiej i niskiej, utwardzenia terenu oraz sposobu odprowadzania wód opadowych i ich wpływu na stan zachowania kościołów. Obserwuje się zanikanie starodrzewu i drzew wysokich w otoczeniu niemal każdego kościoła. Obiektów wśród drzew jest już stosunkowo niewiele (Bąków, Gierałcice, Jakubowice, Komorzno, Miechowa, Świniary Wielkie), a starodrzew w zdecydowanej większości przypadków wymaga cięć pielęgnacyjnych. Ten stan implikuje dwa poważne problemy: zwiększone nagrzewanie się obiektów od promieni słonecznych i ograniczone odparowywanie wody z gruntu. Dodatkowym czynnikiem utrzymującym wilgoć w gruncie, a także powodującym zawilgacanie podmurówek i dolnych partii zrębu, jest powszechne utwardzanie terenu bezpośrednio przy ścianach, a także w jeszcze szerszym zakresie – na ciągach komunikacyjnych przebiegających nieopodal kościołów i przy wejściach do budynków. Opisane zmiany nie tylko wpływają na stan zachowania obiektów, lecz także nierozdzielnie zmieniają ich kontekst przestrzenny i odbiór estetyczny.

Stolarka okienna. Dominującym rodzajem stolarki historycznej są okna krosnowe, zazwyczaj ze szczeblinami lub szkleniem w ołowiu, przeważnie poczernione impregnatami, rzadziej malowane. Okna te z reguły wymagają jedynie drobnych napraw w postaci wymiany kitu czy ubytków w szkleniu. Odosobnionym przypadkiem są Lasowice, gdzie niezbędna jest pilna interwencja wobec deformacji ołowiu, w którym osadzono romboidalne szybki. Okna krosnowe zachowały się w 14 z 21 obiektów – w całości (np. Chocianowice, Gierałcice, Proślice) lub części (np. Gołkowice, Komorzno, Krzywiczyny). Stan zachowania współczesnej stolarki okiennej jest w większości wypadków bardzo dobry, jednak pod względem konstrukcji, głębokości osadzenia, podziałów, proporcji itd. okna te z reguły odbiegają od form historycznych. W 6 przypadkach stolarka okienna została w całości lub częściowo wymieniona na okna PVC lub też drewniane z podziałami prowadzonymi za pomocą szprosów międzyszybowych PVC. Z wymian zrealizowanych niemal prawidłowo możemy wymienić wyłącznie Rożnow, gdzie jedynym mankamentem jest zastosowanie maskownic nachodzących na zrąb. Właściwa wymiana stolarki okiennej jest niezwykle istotna ze względu na integralność zabytku, co przekłada się na jego postrzeganie. Niestety w wielu analizowanych przypadkach zmiany mają negatywny wpływ na odbiór wizualny obiektu. Najdobitniej widać to chyba na przykładach Maciejowa, Komorzna i Świniar Wielkich.

Stolarka drzwiowa. Spostrzeżenia na temat stanu zachowania stolarki drzwiowej są bardzo zbliżone do tego, co zaobserwowano przy analizie stolarki okiennej. Jedyną zasadniczą różnicą jest fakt większego narażenia

stolarki drzwiowej na destrukcyjne działanie wilgoci. Dominującym rodzajem stolarki drzwiowej są drzwi deskowe, zazwyczaj opierzone w jodełkę, a także drzwi ramowo-płycinowe. Stolarka jest poczerniona impregnatami, malowana lub pozostawiona bez powłoki. W wielu przypadkach stolarka historyczna wymaga przeprowadzenia prac ciesielskich lub/i konserwatorskich; w 5 przypadkach zachowana nie wymaga interwencji. W stolarce występują zwykle ubytki malatur, korozja okuć, ślady aktywnego żerowania owadów niszczących drewno, spękania i ubytki drewna – zwłaszcza w partiach dolnych i przy okuciach. Liczne są drzwi współczesne, niestety w większości formą nienawiązujące do rozwiązań historycznych, a nawet jeżeli pojawiają się nawiązania, to poprzez zastosowanie współczesnych technologii w zakresie obróbki, łączenia i malowania drewna, drzwi sprawiają wrażenie nieprzystających do całości. Wpływ współczesnej stolarki drzwiowej – często o bardzo niskich walorach estetycznych – na postrzeganie zabytku jest podobnie negatywny, choć nie tak duży jak stolarki okiennej.

OKREŚLENIE STOPNIA ZACHOWANIA ZASOBU W ODNIESIENIU DO OKRESU REFERENCYJNEGO

W 1996 r. we współczesnych granicach powiatu kluczborskiego znajdowały się 22 obiekty. W wyniku pożaru wywołanego uderzeniem pioruna w 2010 r. spłonął kościół ewangelicki w Nasalach, co uszczupliło zasób do 21 obiektów.

DIAGNOZA ZMIAN STANU ZACHOWANIA ZASOBU W OKRESIE REFERENCYJNYM

Pożar kościoła w Czarnowásach w 2005 r., spowodowany podpaleniem, nie wpłynął na podjęcie zdecydowanych działań w zakresie ochrony przed tym żywiołem obiektów znajdujących się w północnej części województwa. Impulsem do zmian w zakresie bezpieczeństwa pożarowego było dopiero rażenie piorunem kościoła w Nasalach, który doszczętnie spłonął w 2010 r. Ta XVI-wieczna świątynia nie była wyposażona w piorunochron, w otoczeniu brakowało drzew czy wyższych budynków. W ciągu kilku następných lat Państwowa Straż Pożarna w Kluczborku przy współpracy WUOZ w Opolu wymogła na właścicielach wszystkich pozostałych kościołów drewnianych wykonanie instalacji odgromowej. Przyczyna zniszczenia kościoła w Nasalach warunkowała więc rodzaj wprowadzonych zabezpieczeń.

Drugim z czynników niszczących, czy też niezbędnych do zainicjowania i podsycania zniszczeń w strukturze drewnianej, jest woda. Wydaje się, że w okresie referencyjnym próby poradzenia sobie z tym żywiołem przynosiły zazwyczaj odwrotny skutek, a działania realizowane w otoczeniu i w samych zabytkach potęgowały problem nierównowagi wilgotnościowej. Wynika to zapewne z nieznamomości historycznych technik budowlanych oraz niewiedzy na temat funkcji, jaką w otoczeniu kościoła drewnianego pełnią drzewa (m.in. odparowywanie wody). W przypadku 10 kościołów spośród 21 założone są rynny i rury spustowe, których zadaniem jest oczywiście odprowadzanie wód opadowych z połaci dachowych. W 6 obiektach spośród 10 orynnowanie zostało założone w ostatnich latach. Z reguły woda z rur spustowych odprowadzana jest na utwardzony teren tuż przy ścianach kościoła lub też rura spustowa została wpięta do jakiegoś systemu odprowadzania wód opadowych, który trudno w pełni kontrolować z uwagi na fakt, że system znajduje się pod ziemią. W przypadku każdego obiektu występuje problem z zawilgoceniem podmurówki, a często również dolnej partii zrębu. Tworzą się zatem sprzyjające warunki do rozwoju czynników niszczących drewno, przede wszystkim grzybów (obserwuje się brunatny rozkład drewna podwalin i dolnych bierwion). Podobna sytuacja dotyczy obiektów, gdzie szczelnymi tynkami cementowymi otynkowano podmurówki, a teren wokół jest utwardzony. Rzadko pojawia się odpowiednia refleksja i działanie odwrotne. Niestety częściej podejmowane są próby rozwiązania problemu wywołanego nieprzemyślanymi działaniami jedynie poprzez maskowanie samego problemu, który z czasem staje się jeszcze poważniejszy. Dowodem na tendencję odwrotną mogą być przeprowadzone w ostatnich latach prace przy kościołach w Gieratcicach i Rożnowie, gdzie skuto tynki cementowe założone uprzednio na podmurówkach.

Kolejną przyczyną zniszczeń są owady. Z oczywistych względów, na podstawie dokumentacji wyjściowej, trudno ocenić, jak wyglądał stopień porażenia obiektów przez szkodniki drewna. Podczas wizji terenowych w większości obiektów stwierdzono obecność owadów niszczących drewno, wszędzie natomiast zaobserwowano

zniszczenia będące skutkiem ich aktywności. Zakres zniszczeń jest naturalnie zróżnicowany. Znaczne zniszczenia powodowane przez owady widać w zrębie nieszalowanym, lecz występują one również w obiektach pobitych gontem bądź odeskowanych, jednak ich skala nie jest obecnie możliwa do jednoznacznej oceny.

Ostatnią ze zdefiniowanych przyczyn niekorzystnych zmian w zasobie poddanym analizie jest prowadzenie prac bez poszanowania historycznej substancji, przy wykorzystaniu nieodpowiednich technik i technologii. Być może działania te nie są bezpośrednią przyczyną zniszczeń (choć przystępując do nich, zazwyczaj coś się wymienia lub w coś się ingeruje), ale wpływają one negatywnie na niezwykle ważny aspekt zabytku, jakim jest jego integralność. Widać to najbardziej na przykładzie stolarki okiennej i drzwiowej, gdzie w wielu przypadkach wymiany dokonano bez nawiązania do historycznych form i zastosowania technik oraz technologii wykorzystanych przy pierwotnym wykonywaniu tej stolarki.

ANALIZA ZAGROŻEŃ

Zagrożenie pożarem dla drewnianych kościołów powiatu kluczborskiego zostało ograniczone poprzez założenie na początku 2. dekadę XXI w. instalacji odgromowych, choć jest ono nadal jednym z podstawowych zagrożeń. Podczas wizji terenowych stwierdzono, że żaden obiekt nie ma systemu zraszającego FOG, który w przypadku zwarcia instalacji czy innego zapłonu powinien zdusić ogień w zarodku i/lub dać czas straży pożarnej na podjęcie skutecznej akcji.

Ciągłym zagrożeniem dla drewna jest działalność szkodników niszczących drewno. Właściciel obiektu musi więc uważnie obserwować budynek i niezwłocznie reagować na pojawienie się żerujących owadów. Niestety w obrębie wielu zabytków będących przedmiotem analizy owady poczyniły i czynią nadal duże szkody.

Kolejne zagrożenie stanowi wilgoć, która często jest wynikiem niewłaściwych działań i prac realizowanych zarówno w samym obiekcie, jak i jego otoczeniu. Ogólnie rzecz biorąc, postępuje proces utwardzania terenu w najbliższym otoczeniu kościołów, co powoduje, że wody opadowe odbijają się od podłoża na ściany obiektów i maleją możliwości odparowywania wilgoci z gruntu. Ponadto nadal używa się silnych i szczelnych zapraw cementowych do tynkowania podmurówek. Nierzadko jedno niewłaściwe rozwiązanie, przynoszące efekt odwrotny od spodziewanego, pociąga za sobą kolejne, które w zamiśle ma rozwiązać problem, a w rzeczywistości go potęguje. Zauważalne są także procesy odwrotne, jak np. w Rożnowie czy Gieralticach, gdzie podczas prac przy zrębie usunięto tynki z podmurówek, a utwardzenie terenu ma charakter marginalny. Nie jest to jednak działanie standardowe.

Wiekowe lipy, jesiony, graby, wiązy i dęby niemal całkowicie lub wręcz całkowicie zniknęły z otoczenia większości kościołów. Implikuje to kolejne zagrożenie dla substancji drewnianej, jakim jest ekspozycja na długotrwałe działanie promieni słonecznych – tym bardziej, że wszystkie kościoły są poczernione lub pomalowane w kolorze ciemnego brązu, co potęguje działanie słońca. Drewno nadmiernie się rozgrzewa, a to może prowadzić m.in. do jego przesuszenia. Takie zjawisko jest o tyle groźne, że może mieć negatywny wpływ nawet na konstrukcję budynku. Natomiast w okresach obfitujących w wilgoć brak drzew ogranicza możliwość usuwania wody z gruntu. Nieobecność drzewostanu sprzyja zatem powstawaniu dwóch zjawisk niebezpiecznych dla drewnianych kościołów.

Realnym zagrożeniem dla integralności obiektów jest również realizacja prac z użyciem materiałów wykonanych w technikach i technologiach współczesnych lub w sposób ułatwiających proces ich produkcji. Niestety, gdy brakuje osób mających odpowiednie kwalifikacje, a podstawowym kryterium wyboru staje się najniższa cena, zagrożeniem dla obiektu zabytkowego jest niekiedy podejmowanie w nim jakichkolwiek prac. Prowadzenie ich przy obiekcie zabytkowym, szczególnie w sposób nieodpowiedni, niesie ze sobą jeszcze inne zagrożenie, a mianowicie zacieranie śladów dawnych technik budowlanych, co w analizowanych przykładach jest już wyraźnie zauważalne.

WNIOSKI

W okresie referencyjnym ogólny stan zachowania badanego zasobu nie uległ diametralnym zmianom. Kościoły nadal wykorzystywane są zgodnie z ich przeznaczeniem, żaden obiekt nie został pozbawiony opieki – nawet wówczas, gdy w jego pobliżu wzniesiono nową świątynię (Chocianowice, Laskowice). Właściciele zabytków realizują prace niezbędne dla utrzymania obiektów w dobrym stanie, chociaż nie zawsze z wymaganym zapaśm. Wydaje się, że większe prace, takie jak wymiana pokrycia dachowego czy remont zrębu, realizowane są w sposób właściwy, zapewne według pozwoleń konserwatorskich. Z kolei działania pomniejsze, jak choćby wymiana stolarki, działania doraźne, takie jak uzupełnienie tynków podmurówki, czy też prace nie dotyczące bezpośrednio obiektu, na przykład utwardzenie terenu, realizowane są często w sposób niewłaściwy, wpływający negatywnie na stan zachowania zabytku i jego walory estetyczne.

Na pierwszy plan nasuwa się wniosek o braku syntetycznego poradnika skierowanego do wąskiej przeciw grupy proboszczów, który wyjaśniałby, czym jest integralność techniczna zabytku wzniesionego z drewna i jakie są jego powiązania z otoczeniem. Odpowiedzi na większość pytań, które dociekliwy proboszcz może sobie zadawać, próbując rozwiązać problem, przed jakim stawia go kościół drewniany, znajdują się w książce prof. Bogumiły Rouby (patrz bibliografia). Niemniej wydaje się, że dotarcie do tej grupy z poradnikiem w formie broszury, gdzie znalazłyby się odpowiedzi na podstawowe pytania, byłoby działaniem pożądanym. Być może kolportaż poradnika warto by poprzedzić serią szkoleń, skierowaną oczywiście do administratorów parafii.

Warto również poszukać odpowiedzi, w jaki sposób i przy pomocy jakich środków, w dobie zmieniającego się klimatu i wciąż poszerzanej wiedzy, chronić wrażliwą przeciw na zmiany substancję drewnianą. Czy szalować zręb z XVII w., oszczędzając mu bezpośredniego oddziaływania ze strony wód opadowych i promieni słonecznych, ale równocześnie uszkadzając bierwiona i tracąc z oczu nie tylko konstrukcję, lecz także ewentualnie żerujące w niej szkodniki? Czy zdjąć istniejący szalunek lub gont? Czy impregnować kościoły? Czy powszechne nadal impregnaty, nadające drewnu czarny kolor, nie powinny zostać zastąpione innymi wobec faktu, że proces nagrzewania się poczernionych dachów i ścian jest poprzez ten kolor spotęgowany? Co może – przynajmniej na jakiś czas – zastąpić drzewa i ich funkcje w otoczeniu kościoła? Podobnych pytań nasuwa się wiele. Wniosek jest tu natomiast jeden: na te pytania należałoby udzielić odpowiedzi zarówno właścicielom, jak i służbom konserwatorskim.

Opracowanie: Oddział Terenowy NID w Opolu, Grzegorz Naumowicz

ŹRÓDŁA

Archiwalia

Karty ewidencyjne zabytku architektury i budownictwa, Archiwum WUOZ w Opolu.

Bibliografia

- Burgemeister L., Wiggert E., *Holzkirchen und Holztürme der Preussischen Ostprovinzen*, Berlin 1905.
- Dienwiebel H., *Oberschlesische Schrotholzkirchen*, Breslau 1938.
- Halfar W., *Die Oberschlesischen Schrotholzkirchen. Ein Beitrag zum Holzbau in Schlesien*, Delp 1990.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 7, *Województwo opolskie*, z. 4, *Powiat kluczborski*, red. T. Chrzanowski, A. Ciechanowiecki, Warszawa 1960.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 7, *Województwo opolskie*, z. 10, *Powiat oleski*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1960.
- Kopkowicz F., *Ciesielstwo polskie*, Warszawa 1959.
- Lutsch H., *Verzeichnis der Kunstdenkmaler der Provinz Schlesien*, Bd. IV, Landkreise des Reg.-Bezirks Oppeln, Breslau 1894.
- Monikowski M., *Grupa śląskich kościołów drewnianych. Jej geneza i ogólne cechy charakterystyczne*, [w:] *Zeszyty naukowe Politechniki Śląskiej. Architektura*, t. 14, Gliwice 1992.
- Rouba R., *Pielęgnacja świątyni i innych zabytków*, Toruń 2014.
- Ruszczyk G., *Drewno i architektura. Dzieje budownictwa drewnianego w Polsce*, Warszawa 2014.
- Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń*, red. E. Okoń, Toruń 2005.

Ikonografia (historyczna i współczesna)

Dokumentacja fotograficzna w ramach kart ewidencyjnych zabytku architektury, Archiwum WUOZ w Opolu.
Dokumentacja fotograficzna WUOZ w Opolu, tzw. poniemiecka.

Fotografia nr 1 Chocianowice, gont łupany, strona południowa, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 2 Chocianowice, gont łupany, strona północna, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 3 Lasowice Wielkie, brak bieżącej impregnacji pokrycia dachowego, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 4 Laskowice, nowe pokrycie dachowe i system orynnowania, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 6 Maciejów, gont cięty, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 6 Miechowa, gont łupany, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 7 Rożnów, piorunochron, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 8 Krzywiczyny, piorunochron, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 9 Biskupów, destrukcja gontu, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 10 Chocianowice, fragment niepoczerzonego zrębu pod sobotami (zaledwie dwa niewielkie fragmenty w całym analizowanym zasobie), fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 11 Maciejów, zręqb poczerziony, podmurówka otynkowana zaprawami cementowymi, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 12 Maciejów, aktywne żerowanie owadów w zrębie, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 13 Maciejów, ślady po badaniach denrochronologicznych, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 14 Wierzbica Dolna, deska okapowa. Kościół na fundamencie z bloków granitowych, w 1939 r. zrekonstruowany na wzór wcześniejszego, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 15 Wierzbica Dolna, rozkład drewna pod deską okapową, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 16 Wierzbica Dolna, warstwa wierzchnia spojona impregnatami, z odległości, z otworami po owadach, pod warstwą wierzchnią widoczny rozkład drewna, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 17 i 18 Rożnów i Świniary Wielkie, przykłady powierzchniowej naprawy bierwion, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 19 Krzywiczyna, zrqb prezbitarium, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 20 Krzywiczyna, zrqb prezbitarium w przybliżeniu, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 20 Świniary Wielkie, wymiana podwalin, belek zrębu, powierzchniowa naprawa bierwion, przywrócenie podmurówki do pierwotnego stanu, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 21 Wędrynia, zrębu ponad sobotami pobity gontem, podmurówka i podwalina otynkowane i pokryte substancją bitumiczną, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 22 Jakubowice, zniszczenia od wód opadowych odbijających się od otoczeków, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 23 Gierałtice, zniszczenia konstrukcji słupowej wieży, odsłonięte w miejscu, gdzie destrukcji uległo szalowanie, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 24 Lasowice Wielkie, brak drzew w otoczeniu, brak niemal całkowity także utwardzenia, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 25 Krzywiczyny, brak drzew w otoczeniu, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 26 Miechowa, kościół w otoczeniu starodrzewu, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 27 Komorzno, kościół w otoczeniu starodrzewu, z wtórnymi ahistorycznymi nasadzeniami oraz utwardzonym terenem, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 28 Bąków, utwardzenie terenu, podmurówka i rury spustowe odprowadzające wody opadowe tuż przy ścianach kościoła, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 29 Laskowice, utwardzenie wykonane zapewne w tym roku (tj. 2023) z kostki betonowej

Fotografia nr 30 Jakubowice, utwardzenie z kostki granitowej oraz opaska z otoczków wykonana w ostatnim czasie, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 31 Proślice, spękana opaska betonowa, rury spustowe tuż przy ścianach kościoła, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 32 i 33 Wierzbica Dolna i Gieraltce, stolarka i krata historyczne, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 34 Chocianowice, stolarka i krata historyczne, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 35 Wierzbica Górna, dobry przykład wymiany stolarki, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 35 Rożnów, przykład poprawnej wymiany stolarki, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 1 Biskupice, ekspozycja stolarki i oboknia, ahistoryczna krata, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 2 Laskowice, całkowite zasłonięcie oboknia oraz ościeżnicy, deformacja szklenia w ołowiu, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 38 Komorzno, okno PVC, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 39 Lasowice Małe, stolarka z podziałami szprosami PVC

Fotografia nr 40 Komorzno, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 41 Maciejów, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 42 Świniary Wielkie, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 43 Gierałcice, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 44 Biskupice, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 45 Wędrynia, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 46 Wędrynia, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 47 Świniary Wielkie, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 48 Gołkowice, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 49 Maciejów, fot. G. Naumowicz

Fotografia nr 50 Miechowa, fot. G. Naumowicz